

ПРИМУСОВА ПРАЦЯ В НАЦИСТСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ: МІЖНАРОДНИЙ ПРОЕКТ ЗБОРУ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ СВДЧЕНЬ І ПРОБЛЕМИ АНАЛІЗУ БІОГРАФІЧНИХ ІНТЕРВ'Ю

Як безпосередня учасниця міжнародного проекту, спрямованого на збір свідчень колишніх примусових працівників Третього рейху, авторка висвітлює низку теоретичних питань, пов'язаних з його практичною реалізацією на прикладі життєвого досвіду мешканки Харкова Зінаїди Іванівни Б. Стаття має зацікавити читача надзвичайно широкими дослідницькими можливостями, які пропонують усно-історичні студії.

Ключові слова: усно-історичні студії, документальні свідчення, біографічне інтерв'ю, інформант, примусова праця, нацистська Німеччина

У другій половині 2004 р. фонд “Пам'ять і майбутнє”, що є структурним підрозділом відомого німецького фонду “Пам'ять, відповідальність і майбутнє”, ініціював програму збору документальних свідчень про долі людей, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього рейху. Головною ініціативою в рамках цієї програми став Міжнародний проект із аналогічною назвою (International Slave- und Forced Labourers Documentation Project / Internationales Sklaven- und Zwangsarbeiter Befragungsprojekt), зорієнтований на збір у першу чергу усних повідомлень колишніх робітників у формі аудіо- та відеоінтерв'ю.

Як безпосередня учасниця цього проекту й керівник робочої групи Східної й Центральної України в першій, інформаційній частині поданої статті, авторка має за мету зупинитися на питаннях, пов'язаних з практичною реалізацією проекту – його учасниках і керівниках, зустрічах і обговореннях, межах власної ініціативи організацій-виконавців і обов'язкових для всіх вимогах щодо методики й схеми інтерв'ювання і складання супровідної документації. Другу, аналітичну частину статті присвячено аналізу одного інтерв'ю з послідовним поясненням того, які питання інтерв'юер ставив перед собою, аналізуючи автобіографічний наратив інформанта, за якою методикою цей аналіз було здійснено й чому саме ця методика є оптимальною, а також яке значення мають чи можуть мати сформульовані висновки як в рамках дослідження “життєвого світу” окремої людини, так і в контексті формування методом усної історії “нового знання” про історичне минуле.

Отож, у результаті конкурсного відбору, що проходив у січні 2005 р., до участі в проекті збору документальних свідчень про долі людей, що в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього рейху, були запрошені найрізноманітніші громадські та ініціативні групи, наукові, освітні й просвітницькі організації 24 європейських країн, а також Ізраїлю, США та Південно-Африканської Республіки. Координатором проекту за рішенням міжнародного журі став Інститут історії й біографії Заочного університету м. Хаген (ФРН), яким керує один із найвідоміших європейських фахівців у галузі усної історії професор Олександр фон Плато. Інститут історії й біографії є єдиною профільною інституцією в Німеччині, яка працює саме у рамках усної історії. Протягом останніх 10 років його співробітники здійснили понад 30 наукових проектів (серед яких “Життєві історії й соціальна культура в Рурському районі протягом 1930–1960-тих років”, “Радянські спецтабори в Німеччині у 1945–1950 роках”, “Кінець війни й повоєнний час у Східній та Західній Німеччині”) і з 1988 р. видають спеціалізований щорічник BIOS, який містить статті й розробки переважно з усно-історичної та біографічної тематики.

У межах проекту Україна була представлена двома організаціями: Центром освітніх ініціатив (м. Львів) і Східним інститутом українознавства ім. Ковальських (м. Харків), який співпрацював із відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України. Усього було заплановано проведення близько 600 інтерв'ю (включаючи аудіо- і відеоінтерв'ю), зокрема в Україні – 80, Росії – 60, Беларусі – 40.

Перша зустріч організацій-учасниць проекту відбулася в березні 2005 р. у Берліні. Обговорення деталей роботи тривало повних чотири дні, протягом яких у першу чергу мова йшла про форми участі у проекті, й тут виявилось, що за юридичною складовою дуже важко звести до єдиної схеми роботу груп у різних країнах. Це стосувалося і проблеми переказу грошей,

оподаткування, звітності, різноманітних стандартів укладання контрактів, прийнятих у країнах-учасницях. Але найжвавіше обговорюваним питанням на цій першій зустрічі стала проблема репрезентативності запланованих свідочств. Сперечалися про різне: як шукати потенційних інформантів, чи варто звертатися за допомогою до різного кшталту організацій (об'єднань жертв нацизму, що існують майже в кожному місті, регіональних відділень фонду “Взаєморозуміння й примирення” й подібним), і, головне, кому в зв'язку з цим надати перевагу при проведенні інтерв'ю – так званим “професійним свідкам”, розповіді яких уже давно продумані, структуровані й апробовані на різноманітних зустрічах, засіданнях і різного роду суспільних заходах, чи тим, хто до сьогодні не мав можливості чи бажання публічно відтворити власний досвід? Як досягти рівного представництва інтерв'ю тих, хто був примушений до праці на фабриках, заводах, будівництві, залізній дорозі й тих, хто працював у сільському господарстві й як прислуга? А також як, за якими пріоритетами вирішити, чиє інтерв'ю буде записане на аудіо-, а чиє на відео плівку? Якогось спільного стандарту в цьому питанні так і не було знайдено, чому великою мірою сприяла позиція координуючого центру – Інституту історії й біографії, який у цьому випадку саме координував обмін думками, часто діаметрально протилежними, залишивши право остаточного рішення в підборі інформантів за організаціями, що здійснюватимуть проект на регіональному рівні.

Що стосується нашої групи, ми вирішили в рівних пропорціях представити, по-перше, жінок і чоловіків, по-друге, тих, хто народився й виріс у селі й, відповідно, у місті, по-третє, тих, хто був вивезений на примусові роботи з території рейхскомісаріату “Україна” й тих, хто на момент примусової мобілізації перебував у “військовій зоні окупації”. Окрім цього ми орієнтувалися на покриття всього спектру “працевлаштування” остарбайтерів, тобто шукали представників різних промислових галузей, будівництва, сільського господарства, прислуги тощо, намагалися також дійти рівного представництва у проекті свідків як “професійних”, так і тих, хто вперше в своєму житті спілкувався з дослідниками в жанрі автобіографічного інтерв'ю.

Повертаючись до нашої першої зустрічі в Берліні підкреслю, що така відносна свобода у виборі респондентів була першою й останньою “вільністю”, наданою нам координуючим центром. Враховуючи те, що до проекту були залучені організації досить різного профілю, з неоднаковою професійною підготовкою й досвідом збору подібного роду свідочств, центр розробив і представив усім учасникам проекту досить об'ємний і ретельно структурований “Путівник з проведення інтерв'ю”, дотримання основних пунктів якого передбачалося зі значно меншою долею власної ініціативи порівняно до тієї, що була надана нам у пошуку й підборі респондентів.

Отже, інтерв'ю, які записувалися в рамках проекту, – це напіввідкриті наративні автобіографічні інтерв'ю тривалістю 3,5–4 години, що бралися за логікою послідовного чергування першої відкритої, другої пояснюючої, третьої, що містить відкриті питання, й четвертої критичної фази. За цією класичною схемою перша відкрита фаза тривала в рамках відповіді інформанта на одне-єдине запитання інтерв'юера: “Розкажіть, будь ласка, історію свого життя”, протягом якої інтерв'юер уважно й “інтенсивно” слухав інформанта поки той сам не зупиняв свою розповідь. Багатьом дослідникам усних історій саме ця відкрита фаза здавалася найважливішою й репрезентативно насиченою. На її основі будувалися подальші інтерпретації, аналізувалися асоціативні рядки і зв'язки, доводилося існування різноманітних схем і моделей, за допомогою яких респондент будував свій наратив. Вочевидь, у нашому випадку історія життя в рамках цієї фази будувалася навколо примусової праці респондента не в останню чергу тому, що за загальноприйнятими стандартами перед інтерв'ю ми детально знайомили респондента з головною метою й завданнями проекту, навіть назва якого заздалегідь спрямовувала оповідача на розповідь передусім “про німців і Німеччину”, а не про власний життєвий шлях у цілому. Друга, пояснююча фаза “наративних запитань” передбачала тільки роз'яснення деяких пунктів, що були незрозумілі, уточнення дат, імен чи епізодів так, аби респондент сам пояснив ці заплутаності, що були привнесені в оповідання ним самим, а не нашими “зовнішніми”, заздалегідь сформульованими питаннями. Частіше за все ця фаза закінчувалася швидко й ми опинялися в ситуації, коли могли закінчити першу зустріч і мати можливість перед наступною зустріччю прослухати першу частину інтерв'ю й зрозуміти, які питання були висвітлені, а які ні, чи одразу переходити до третьої фази відкритих

запитань, покладаючись на власне попереднє запам'ятовування тих питань, відповіді на які мусили одержати у відповідності до питальника, також розробленого й розданого нам координуючим центром під час першого тренінгу в Берліні.

Цей питальник, за яким нам радили працювати, складався з наступних розділів/блоків. Це блок питань про родину (наприклад – “опишіть, будь ласка, своїх батьків, якими вони були, як жили, хто приймав рішення з найважливіших питань, чи були у вас брати чи сестри, з ким у вас були найближчі стосунки, в якому будинку ви жили, чи була у вас окрема кімната, чи приходили до вас гості, чи жили з вами бабуся чи дідусь”, а також запитання стосовно місця й ролі релігії в житті родини), далі – блок питань про отриману освіту (школа, вчителі, стосунки в колективі, чи втручалися батьки у ваш вибір професійного навчання, чи було навчання перервано окупацією та інші), наступний блок – це питання про переслідування й депортацію, далі – докладний перелік питань про перебування саме на примусових роботах (про переїзд та розміщення, про умови перебування, стосунки як з іншими примусовими робітниками, так і з місцевим населенням, про систему штрафів і покарань, про умови праці, побуту й вільний час, про звільнення й дорогу додому). Далі ми повинні були дізнаватися про повоєнне життя наших респондентів, зокрема й про наслідки перебування в Німеччині й те, яким чином вони вплинули на особисте й професійне життя респондента. Насамкінець ця третя відкрита фаза повинна була закінчуватися запитанням “чи вважаєте ви отримані гроші задовільною компенсацією вашого перебування на примусових роботах?”, та “якщо ні, то що, на ваш погляд, мало би бути нею?”

Найскладнішою виявилася четверта, так звана критична фаза інтерв'ю, де ми, дотримуючись рекомендацій “Путівника”, повинні були роз'яснити ті позиції в розповіді інформанта, яких він за різних обставин намагався уникнути – чи то тяжкий досвід насильства, якого зазнав наш співрозмовник, чи, навпаки, досвід відвертої колаборації, симпатії чи навіть підтримки нацистської чи расистської ідеології. Наскільки мені відомо, таких “симпятиків” нацистського режиму нами виявлено не було, а ось з “нарративними лакунами”, що виникали внаслідок неприхованого бажання уникнути “активних” спогадів про приниження й насильство, ми зустрічалися часто. На мій погляд, це була дуже суперечлива рекомендація тих, хто складав “Путівник”, бо навряд чи треба експлуатувати болісний спомин людини похилого віку заради наукової чи навчально-педагогічної мети.

Повертаючись до питання оформлення супровідної документації, варто сказати, що, окрім підготовки двох копій інтерв'ю (на стандартних аналогових ферумних касетах у випадку аудіо- і на касетах ВЕТАСАМ у випадку відеозапису), учасники проекту оформлювали транскрипт інтерв'ю, склали його протокол і коротку біографію опитуваного, а також заповнювали досить детальну анкету, що містила відповіді на запитання, які згодом склали стандартизовану базу біографічних даних колишніх примусових працівників. У випадку протоколу йдеться про детальний опис того, за яких обставин ми знайшли інформанта й познайомилися з ним, як тривало інтерв'ю, тобто його психологічна атмосфера, хто крім інтерв'юера й респондента був присутній під час інтерв'ю, які теми були найважливіші і які особливості мала нарація оповідача. Окрім того ми повинні були фіксувати настрій і почуття, що виникали у нас як інтерв'юерів під час спілкування з колишнім примусовим робітником. Далі, коротка біографія повинна була містити основні факти з життя респондента, а анкета – деталізувати їх за складеною заздалегідь схемою, до якої входила інформація про: місце, час і деталі проведення інтерв'ю; особисті дані (місце проживання, стать, вік, національна приналежність респондента, дані про батьків, подружжя й дітей), далі – інформація про місце, з якого респондента було депортовано й групу примусових робітників, до якої він потрапив, його політичну й конфесійну приналежність, дані про освіту й професійний досвід тощо.

Офіційно проект було закінчено на початку 2007 р. Та вже у середині 2008-го німецькою мовою видано багатосторінковий збірник аналітичних статей керівників робочих груп під назвою “Раби Гітлера. Аналіз історій життя колишніх примусових робітників у міжнародному порівнянні” [1]. Про значення й резонанс проекту свідчить також ціла низка конференцій, на яких було представлено доповіді й презентації його учасників. Серед них: Друга міждисциплінарна конференція “Поza таборами й примусовою працею: Сучасні дослідження історій жертв нацистських переслідувань” (Лондон, 2006 р.), Шоста й Сьома конференції Європейського товариства соціальної історії (Амстердам-Лісабон, 2006–2008

рр.), Міжнародна робітня “Друга світова війна у пам’яті поколінь: інтернаціональна перспектива” (Блумінгтон, 2007 р.), П’ятнадцята конференція Міжнародної асоціації усної історії “Усна історія: діалог із сучасністю” (Гвадалахара, 2008 р.).

Метою дослідження, якому буде присвячена ця частина статті, є аналіз конструювання розповіді про примус до праці в нацистській Німеччині в контексті автобіографічного інтерв’ю Зінаїди Іванівни Б., що було записане 19 грудня 2005 р. у Харкові. Для досягнення цієї мети я пропоную дати відповіді на наступні питання. По-перше: яку часову й тематичну схему обрала респондентка для об’єднання й вибудовування в межах однієї розповіді важливого для її біографії життєвого досвіду, тобто, яка загальна біографічна модель/конструкція інтерв’ю, що його аналізуємо? Далі: яким чином досвід перебування на примусових роботах авторка вписує в свою автобіографічну конструкцію в цілому, де, у який момент і за допомогою яких засобів оповідачка промовляє і таким чином транслює цей досвід? І, нарешті: які елементи досвіду, що транслюється, і його осмислення розташовуються й артикуються в межах офіційного дискурсу, а які – в межах особистісних тлумачень?

Виходячи з того, що історичну пам’ять – як пам’ять про історичне минуле у формі його (минулого) символічних репрезентацій – часто розуміємо як один із вимірів індивідуальної й колективної (соціальної) пам’яті, погодимося з авторами, котрі розглядають історичну пам’ять як “складний соціокультурний феномен, пов’язаний з осмисленням історичних подій та історичного досвіду (реального та/або уявного), і водночас – продукт маніпуляції масовою свідомістю з політичною метою” [2, 10]. Позичуючи дослідження усних історій учасників безпосередніх історичних подій як одну з можливостей вивчення історичної пам’яті, визначимо вихідну посилку в їхньому аналізі – переплетення репрезентацій особистого досвіду та його осмислення з системою символів, знаків, міфів і обмежень, що сформували колективне уявлення про подію, яка вивчається, та відображають певну спільність культурно-історичного досвіду в цьому соціумі. Спираючись на це твердження, одним з основних завдань дослідження усно-історичних інтерв’ю, на мій погляд, може стати вивчення того, як у своєму наративі (частіше – автобіографічному, рідше – проблемному) інформант упорядковує і транслює власний досвід, набутий у межах якоїсь історичної події, щоб надати смислу випадкам і вчинкам свого життя. За такого підходу не йдеться про те, *що* розповідалося в інтерв’ю. Дослідницький інтерес концентрується навколо питань *як і чому саме так* побудований наратив інформанта, в момент спогадів про що актуалізуються символи і значення, характерні для публічного дискурсу, а де на перше місце виходять власні оцінки інтерв’ююваного, тобто що саме з суб’єктивного досвіду респондента промовляється в “офіційному”, а що в особистому ключі.

Відомо, що на сьогодні існує два основних способи аналізу інтерв’ю – реконструктивний і нарративний (текстуальний) [3]. Основне завдання реконструктивного методу полягає у відтворенні ситуації, середовища, соціального контексту або їхніх окремих елементів, динаміки формування й змін тих чи інших структур, інститутів і організацій на підставі оповідей про індивідуальний щоденний рутинний досвід і практику, міжособистісні взаємозв’язки, індивідуальні життєві прагнення та їхню реалізацію. Наративний метод (чи методи, що виявляється доречнішим) базується на аналізі самої оповіді, на текстуальних особливостях інтерв’ю з метою виявлення того, як оповідач сприйняв, оцінив, запам’ятав і згадав/переказав ту чи іншу подію, епізод або свій життєвий шлях у цілому. Очевидно, що для мети заявленого дослідження евристично цінним стає комплекс нарративних методів, під час використання яких об’єктом вивчення є сама розказана історія (точніше – її текстовий протокол), а суб’єктом – система зв’язків і закономірностей конструювання нарративу. Так, для вирішення перших двох із поставлених перед собою завдань, я обрала методику Ф. Шютце й Г. Розенталь [4], відповідно до якої автобіографічне інтерв’ю розглядається як концептуально єдина конструкція: “Розповіді, які біограф відбирає для того, щоб подати слухачам історію свого життя, не можна розглядати як низку окремих епізодів і окремих подій, що відбувалися з людиною, розташованих у хронологічній послідовності, подібно до геологічних відкладень, – досвід окремої пережитої події завжди вбудований в об’єднаний загальним змістом контекст, біографічну конструкцію” [5, 326]. У вивченні біографічної конструкції, у свою чергу, центральне місце посідає аналіз тематичного поля – “реконструкція форми і структури розповіді про життя, тобто того, яким чином вибудовується тематична і часова послідовність

епізодів інтерв'ю [5, 334]. Для з'ясування зв'язків і закономірностей появи в наративі сюжетів, символів і референцій, що відсилають до офіційного дискурсу або особистісних тлумачень респондентки, я використовувала логіку класичного якісного аналізу [6], орієнтованого на побудову концепцій і “міні-теорій” на основі емпірично описаних даних. Для вирішення як цього завдання, так і для того, щоб оцінити ступінь важливості того чи іншого елемента в біографічній конструкції інформантки, всі наявні в оповіданні міні-історії я класифікувала за ступенем “повноти” наративу, тобто наявності в них певних функціональних елементів, запропонованих у межах структурного підходу В. Лабова [7, 217–247].

Отже, головним текстовим документом, що підлягає аналізу, є транскрипт інтерв'ю – “письмова форма дослівної передачі мовної інформації, отриманої під час польового дослідження... [яка] містить дослівні висловлювання індивіда, а також реєстрацію інтонаційних особливостей та емоційних реакцій на інтерв'ю” [6, 228]. При цьому кожний автор або авторський колектив перед публікацією будь-якого транскрипту обов'язково робить застереження, які саме інтонації та емоції, і що ще окрім них потрібно було зафіксувати саме в цьому текстовому протоколі, виходячи з цілей і завдань дослідження, що здійснювалося із залученням даного транскрипту. У моєму випадку в транскрипті інтерв'ю з Зінаїдою Іванівною були збережені всі особливості усної мови інформантки, в первісному вигляді залишені недовомовлені слова і фрази, зафіксовані паузи й деякі комунікативні компоненти (“сміється”, “посміхається” та ін.).

Практично ніколи усна автобіографічна історія не є зв'язним розповідним текстом з єдиним сюжетом. Вона являє собою конструкцію змістовних блоків різного роду, так чи інакше пов'язаних один із одним. Ці блоки (нاراتивні фрагменти = пасажі = секвенції), що містять внутрішньо закінчений сюжет, є елементарною одиницею аналізу як у методі Шютце-Розенталь, так і в якісному соціологічному аналізі, описаному в навчальному посібнику В.В. Семенової. Тому підготовчою процедурою до цих двох видів аналізу є поділ тексту на вказані фрагменти на основі наступних найуживаніших критеріїв: зміни стилю тексту (розповідь, опис, міркування/аргументація, теоретизування), зміни мовців (запитання інтерв'юера – відповідь інтерв'ююваного, набагато рідше навпаки), зміни теми розповіді. Розповіддю в цьому випадку заведено називати окрему послідовність подій минулого, впорядкованих за допомогою часових або причинно-наслідкових зв'язків і поданих у вигляді: викладу подій з незначним проробленням ситуації й однолінійним ланцюгом подій; повідомлення якоїсь небуденної події зі значним і дрібним промалюванням її деталей та їхньою локалізацією в часі й просторі; розширювальної розповіді, що будується навколо однієї головної події, за якої інші події “нанизуються” на стрижень головної; розповіді-оцінки, що слугує виправданню самого факту оповіді тощо. Головна відмінність опису від розповіді полягає в його статичності, у відсутності процесуального ходу подій, в ущільненості й насиченості деталями картини, що її описують. Найчастіше опис замінює розповідь тоді, коли автор бажає ухилитися, уникнути, мінімізувати розповідь про досвід або подію неприємну, болючу або таку, що не вписується в норми й уявлення або самого оповідача, або його соціальної групи. Це – свідчення замкненості інформанта, що призводить до виникнення так званої “нاراتивної блокади” в інтерв'ю і “нاراتивної лакуни” в тексті. Аргументація й теоретизування, в свою чергу, являють собою посилення на загальні або особистісні уявлення, стереотипи, теорії, авторитетні думки або декларування будь-яких ідей.

Після того, як первинний текст розбитий на одиниці аналізу, логіка методики Шютце-Розенталь і якісного соціологічного дослідження стає відмінною – у першому випадку йдеться про аналітичну абдукцію, в другому – про аналітичну індукцію. Головна відмінність абдуктивного методу полягає у відсутності застосування до тексту заданої системи змінних і принципів класифікації, тобто привнесення заздалегідь сформульованих наукових категорій [8, 5–32]. Абдукція, виходячи із результату, що вимагає пояснення, виводить (гіпотетичне) правило, раніше невідоме й узятє на пробу, аби пояснити цей випадок. З іншого боку, це процес, що використовується для вироблення наукових пояснень соціального життя за допомогою концепцій і значень, які залучають самі соціальні актори. Г. Розенталь дає наступний опис абдуктивного процедури дослідження: “У категоріях методу абдуктивного міркування аналіз послідовності подій припускає побудову гіпотез стосовно тих можливостей, які присутні в даному наборі емпіричних даних; гіпотез, що стосуються можливого подальшого розвитку ситуації; і на третьому етапі – порівняння їх з дійсними

наслідками (емпірична перевірка) [5, 332]. Результатом такого аналізу є пояснення природи й функцій автобіографічної розповіді й імовірних принципів, якими біограф керувався під час відбору сюжетів. У свою чергу це стає можливим у межах аналізу тематичного поля, тобто сукупності “подій або ситуацій, що в розповіді утворюють той задній план, або горизонт, на тлі якого розкривається певна тема, що знаходиться в центрі всієї розповіді” [5, 328].

Що стосується якісного дослідження, то тут ідеться про низку способів аналітичного опису, тобто перерахування всіх цікавих для дослідника характеристик об’єкта аналізу, з наступним співвіднесенням отриманих даних зі знанням теоретичним і вибудовуванням на цій основі певного концептуального уявлення. На етапі аналізу відбувається класифікація даних у певні категорії й субкатегорії, виявлення зв’язків між ними, побудування кластерів і формулювання концепцій, тобто робота здійснюється в межах аналітичної індукції – виведення якогось правила шляхом узагальнення верифікованого результату одиничного випадку, що експериментально спостерігаємо, або множини таких одиничних випадків. Очевидно, однак, що така методика орієнтована в першу чергу на вивчення “індивідуального аспекту соціальної практики – реального досвіду життя конкретних людей у конкретних обставинах” [6, 11], у межах якої на етапі концептуального аналізу розрізнені свідчення, об’єднані в певну сукупність чи клас понять, найчастіше виражаються *соціологічною* категорією. У випадку вивчення елементів досвіду, що транслюється в автобіографічному наративі, його осмислення й артикуляції чи то в межах офіційного дискурсу, чи то в межах особистісних тлумачень (див. завдання №3 цього дослідження), обґрунтованішим видається оперування не категоріями, а функціональними елементами нарративу (наприклад, “оцінкою” як значущістю й змістом дії, а також ставленням оповідача до цієї дії). Тобто, спочатку розбивши текст інтерв’ю на одиниці аналізу (ідучи за логікою і термінами автора біографічного нарративу), ми потім переструктуруємо поле емпірії в поле наступних інтерпретацій за допомогою співвіднесення частин тексту з набором компонент повного нарративу. Відповідно до структурного підходу В. Лабова “повний нарратив” включає в себе такі елементи: короткий виклад суті епізоду/події, про який розповідається (теза); опис часу, місця, учасників, ситуації (орієнтація); виклад послідовності подій (комплекс дій); ставлення оповідача до епізоду/події/дії, визначення його значущості й сенсу (оцінка); повідомлення про результати того, що відбулося (резольюція) і повернення в теперішній час (кода). Після того, як тематичні секвенції інтерв’ю структуровані відповідно до вищеописаних формальних властивостей функціональних нарративних елементів, ми можемо перейти до встановлення зв’язків і закономірностей появи в біографічному тексті інформанта, по-перше, оцінок, символів, штампів і референцій, що відсилають як до офіційного дискурсу, так і до системи особистісних інтерпретацій інтерв’юваного, по-друге – комплексу сюжетів, що вміщують ці оцінки. Згодом, виділивши й проаналізувавши всі міні-історії, які знаходяться в тексті, виходячи з повноти їхньої відповідності перерахованим вище елементам нарративу, можна робити висновок про ступінь важливості тієї чи іншої теми в біографічному конструкті інформанта. Після короткої біографічної довідки респондентки, інтерв’ю з якою аналізуватимемо, конкретними прикладами проілюструємо перший методичний прийом – дослідження біографічної конструкції за методом Шютце-Розенталь, тобто наведемо приклади опису виділених тематичних сегментів інтерв’ю й поступального висування гіпотез, які стосуються можливого розвитку ситуації, з їхнім подальшим співвіднесенням із загальним тематичним полем інтерв’ю. У такий спосіб відповімо на перші два питання свого дослідження, відповідь же на запитання третє, за об’єктивних причин ліміту обсягу статті, надамо одразу у вигляді висновків, без детального опису дослідницької процедури.

Біографічні дані. Зінаїда Іванівна Б. народилася в 1914 р. у м. Белгород (Росія). Невдовзі батьки переїхали до Харкова. В їхній родині було ще двоє дітей – брат і сестра Зінаїди Іванівни. У 1922 р. вона пішла до школи, у 1932 – вступила на робітфак хіміко-технологічного інституту, потім навчалася на креслярсько-конструкторських курсах. У 1938 р. була зарахована на роботу в проектний інститут Діпрококс. Навесні 1942 р. була вивезена на примусові роботи в Німеччину, де по черзі працювала робітницею на фабриці “Шварцкопф” і служницею родини Райш у Берліні, а також помічницею комірника в хімічній лабораторії воєнного заводу WASAG на Заході Німеччини. У жовтні 1945 р. повернулася до Харкова і продовжила працювати в Діпрококси, звідки вийшла на пенсію в 1977 р. Уперше вийшла заміж у 70-річному віці й прожила з чоловіком до його смерті в

2004 р. Дітей у Зінаїди Іванівни немає. У кінці 1990-х років вона стала активним членом Харківського товариства жертв нацизму, декілька років на громадських засадах пропрацювавши секретарем цієї організації. На момент проведення інтерв'ю мешкала одна у двокімнатній квартирі в Харкові. Я познайомилася з Зінаїдою Іванівною в 2003 р. під час роботи над збірником “Невигадане. Усні історії остарбайтерів”, для якого вона дала проблемне інтерв'ю й надала для публікації рукописні спогади, що також увійшли до збірки. У грудні 2005 р. вона люб'язно погодилася на розгорнуте автобіографічне інтерв'ю для згадуваного вище міжнародного проекту. Його я обрала для аналізу в межах цієї статті, передусім через високу нарративну компетенцію інформантки і певний досвід у вибудовуванні біографічної моделі власного життя, що подає стійку, продуману, апробовану минулими артикуляціями конструкцію. Цей вибір, звичайно, жодною мірою не збіднює пізнавальних можливостей аналізу біографічних або проблемних інтерв'ю інформантів з обмеженою практикою винесення власного досвіду в публічний простір, мій вибір історії життя саме Зінаїди Іванівни немалою мірою обумовлений величезною особистою симпатією до оповідачки й унікальністю її життєвого шляху, того “незвичайно звичайного” приватного випадку, який дає можливість для аналізу непрозорого й багатовимірного історичного минулого, в якому індивідуальна історія життя являє найбільший дослідницький інтерес.

Свою оповідь Зінаїда Іванівна починає з коротенької інформативної “довідки” про родину з більш-менш докладним акцентуванням на кар'єрній, зумовленій післяжовтневими змінами в суспільстві, невдачі батька:

“Хорошо. Я родилась в 1914 году в Белгороде. Мои родители выходцы из Сумской области, отец из села Боромля, известная большая такая деревня, а мама из самого города Сумы. Нас в семье было кроме меня еще двое: сестра и брат. Отец мой перед революцией, создавалась у него довольно хорошая карьера у сахарозаводчика Харитоненко, в Сумах. Он так сказать продвигался хорошо по службе и уже кое-какие, значит, денежные накопления у него были, и у него была перспектива быть обеспеченным человеком. Но после, во время революции все это было, конечно, потеряно, и после революции в основном он работал на железной дороге. Он был специалист по железнодорожным вопросам, особенно по стоимостям перевозок, о порядке и законах на железной дороге, он был арби..., работал в арбитраже, по судебным вопросам всяких тяжб, с... с... предприятий с железной дорогой. Человек он был религиозный и довольно строгий, к нам, в основном к нам, к девушкам, что касалось девиц, меня и сестры, брату были поблажки. Он боялся, как бы мы быстро не выскочили замуж, а занимались бы делом, учились бы в институте и получили бы образование, и были бы серьезными людьми”.

Важливість того, з чого інформант починає свою оповідь, що не раз було підкреслено дослідниками біографічних нарративів й навіть виділено в окремий емпіричний блок, дає, серед іншого, нагоду зробити перші гіпотези стосовно подальшого розвитку подій та їх співвіднесення з загальним тематичним полем біографічної оповіді в цілому. Цей початок привертає увагу двома особливостями – вже зазначеним мною розміщенням історії родини в рамках можливої, але нездійсненої кар'єрної реалізації батька, і його, не в останню чергу зумовленим саме цією обставиною, ставленням до своїх дівчат: “Он боялся, как бы мы быстро *не выскочили замуж*, а занимались бы делом, *учились бы* в институте и *получили бы образование*, и были бы *серьезными людьми*» (курсив мій. – Г.Г.). Уже тут можна зробити припущення, що респондентка свідомо надає переваги саме кар'єрній реалізації людини і себе самої зокрема, зі скритою імплікацією на її складність “для нас, дівчат”, тобто маркує цей елемент як значущий для всієї біографічної конструкції.

Далі, випускаючи із розповіді дошкільне дитинство, Зінаїда Іванівна переходить до навчання в школі та інституті, присвячуючи цьому етапу власної біографії досить детальне й насичене аксіологічними конструкціями повідомлення, яке вона будує за хронологічним принципом (спочатку – школа, потім – рабфак, і, насамкінець, – хіміко-технологічний інститут), надаючи вражаюче самокритичну оцінку кожному періоду, що описує. На цьому етапі аналізу її висока саморефлексія значно полегшила формулювання наступної гіпотези щодо значущості того чи іншого елемента в її біографічному конструкті, адже Зінаїда Іванівна сама артикулює найважливіше (але не забуваймо, що це є припущення для цього уривку) кредо свого життя – устремління до *успіху* й *досягненням*, сформованим на власному *інтересі* до того, що вона робить/робила (далі по тексту біографії всі курсиви мої. – Г.Г.):

“Первые годы института это я была в эйфории как в восторге, что я учусь, мне все нравилось, вызывало такое...интерес и гордость за то, что я поступила в институт и у меня очень хорошие были успехи на первых курсах, блестящие можно сказать, без хвастовства. Ну, когда я пообвыклась малость я уже, значит, почувствовала, так сказать, это... заурядность этого явления – учиться в институте, я сбавила темпы и потеряла много свои достижения. С третьего курса я училась значительно хуже, но на последних курсах подправились, все пошла, кончила нормально институт. А это третий курс был это какой-то обвал моих, так сказать... Я пропускала лекции, не готовилась, как следует к экзаменам, теперь я об этом жалею. Я жалею о том, что я в школе неважно училась, а мы все неважно учились, я не могу вспомнить никого из нашего класса, кто бы хорошо учился, все мы были ужасные, непослушные, бездельники, ничего мы не хотели делать, только баловство и спорт. Вот чем мы любили заниматься – это мяч, сначала гандбол, потом волейбол, а мальчики еще футбол. Потом ле... купание летом, на речке бесконечные дни, зимой – коньки, это мы очень любили. Так что не жалею, спортом я занималась довольно много и всю жизнь, и даже потом, уже забегу вперед, скажу, чтоб к этому не возвращаться, к спортивным достижениям. Я бросила заниматься как таковым, уйдя на пенсию, больше пятидесяти (замялась, засомневалась. – Г.Г.) больше шестидесяти лет мне было тогда, когда я бросила заниматься физкультурой. То есть я играла всю жизнь в волейбол, настольный теннис, в настольном теннисе я имела даже второй разряд спортивный. Это мои такие достижения физкультурные (пауза. – Г.Г.). Ну а потом это все... была... до войны... я уже начала работать в Гипрококсе, мне очень нравилось, так как это была солидная проектная организация, очень хорошо была поставлена работы были, серьезно, и я, так сказать, начинала осваивать это дело, а тут наступила война...”

Наступний тематичний блок з умовною назвою “війна” є найбільшим за обсягом, найважливішим за змістом і найнасиченішим за символами, референціями, імплікаціями та смислами. І моя головна, побудована лише на самому першому прочитанні цього уривку, гіпотеза полягала в безсумнівній важливості досвіду воєнних років для біографічного конструкту, що його досліджуємо. Адже далеко не всі інформанти, з якими ми проводили інтерв’ю в рамках Міжнародного проекту збору документальних свідчень про долі людей, що в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього рейху, під час першої “відкритої” фази інтерв’ю настільки ретельно й детально вписували досвід свого “воєнного” життя в оповідання про власний життєвий шлях у цілому. У випадку інтерв’ю з Зінаїдою Іванівною цей величезний тематичний блок обов’язково має бути розділеним на підтеми, кожна з яких, як буде видно далі, є основою для формулювання подальших гіпотез, іноді підтверджуваних логікою всієї оповіді, а іноді досить контрверсійних, що знаходяться поза рамками досліджуваного тематичного поля інтерв’ю.

З наведеної вище цитати бачимо, що початок війни асоціюється у оповідачки з вимушеним перериванням знов таки кар’єри, що обіцяла бути досить успішною: “это была солидная проектная организация, очень хорошо была поставлена работы были, серьезно, и я, так сказать, начинала осваивать это дело, а тут наступила война...” Констатація, що йде далі, подається також у зв’язці “війна vs робота”, яка опосередковується можливістю/неможливістю евакуації:

“И когда наступила война, выехать с Гипрококсом было совершенно невозможно. Выезжали предприятия, у них были какие-то транспортные средства или возможности по железной дороге, увозили оборудование, люди уезжали, работники заводов. А такие институты проектные, у них таких возможностей не было. Тем более я жила в Липовой роще и нужно было, чтоб попасть в институт... очень трудно было уже с транспортом, и я приходила, просила, спрашивала, нет ли возможностей... билеты, эвакуироваться... Ну, я не очень... так сказать... так уж настойчиво добивалась этого, потому что я понимала, что я молодой специалист, не представляю особенного интереса особ... как специалист, ну и, кроме того, я сама не очень сама была уверена, что мне нужно уезжать. Это нужно было оставлять родителей, не бесп... не заботиться о них, а они уже были пожилыми, ну и вот поэтому я значит, в основном по такой причине я и не выехала в эвакуацию...”

У цьому уривку респондентка перший раз передає досвід зіткнення об’єктивних обставин і власного рішення, за яким приховано бажання пояснити ситуацію, що склалася (перебування у Харкові під час окупації) саме власним вибором, а не рамками інституціональних практик (організованої евакуації). Тому в дослідженні тематичного поля цієї біографії, на мій погляд, можна

зробити чергове припущення про активну, діючу позицію авторки біографічного нарративу, за якої право остаточного вибору належить їй, а не обставинам. До речі, це досить “чоловіча” позиція для традиційного суспільства другої чверті ХХ ст., і такі штрихи “вимальовування” себе самої можуть свідчити про конфліктне усвідомлення інформанткою власної “жіночості” в межах культурних і гендерних стереотипів суспільства її часу. Не ставлячи перед собою завдання пошуку гендерно маркованих елементів саморепрезентації в біографічному нарративі респондентки, зверну увагу лише на те, що, починаючи описувати життя в окупації, Зінаїда Іванівна, як і на самому початку свого інтерв’ю, говорить знов про батька, а не про матір, концентруючи образ і відчуття родини саме в ньому: “У нас были у папы очень много живности: были гуси, куры, цесарки, индейки, он очень любил эту самую, птицу, и любил ими заниматься. Все это, в первые же дни это все исчезло”. У цілому ж оповідь про окупацію складається з невеличких ситуаційних замальовок, в яких Зінаїда Іванівна розповідає про першу зустріч з німцем, про розграбування Харкова “тиловиками”, підкреслюючи, що “бойові” німці, які безпосередньо брали місто, грабуванням й насильством не займалися, про труднощі повсякденного існування і потребу виживати за будь-яких умов.

На першій погляд, якщо необережно “висмикнути” цитату із біографічного нарративу, досить несподіваним виглядає узагальнення авторки, яке вона дає на завершених “окупаційній” підтемі: “Ну что можно сказать об оккупации – очень много трудно сказать и нет такого, четких впечатлений, одно осталось впечатление это... *бездеятельность полная, скука, ожидание конца войны*”. Але в контексті цілісного дослідження біографічного конструкта і його тематичного поля це висловлювання вкладається в пояснювальний простір вже зазначеної гіпотези про свідоме сприйняття респонденткою себе як діючого актора повсякдення, модель поведінки якого передбачає саме дію, а відсутність можливостей для неї (інше питання – за яких причин і обставин) втілюється в оцінку окупації як періоду бездіяльності й не зовсім очікуваної в контексті розповіді про війну нудьги.

Схожі сприйняття й артикуляцію ситуації знаходимо на початку другої підтеми – депортації до Німеччини: “Пару раз удалось как-то открутиться, а потом, получилось так, что я сама настолько... полица, я сама открыла дверь, и деваться было некуда, и сестра увидела это дело, спряталась в погребе, я сказала, что сестра пошла на менку, что я одна, и он вручил мне повестку. И по этой повестке я выехала в Германию”. Знову ж привертає увагу оперування активним станом в побудові висловлювання – “я виїхала”, а не “мене вивезли/угнали/забрали” (що є типовішим для розповідей колишніх остарбайтерів), яке поза контекстом також помилково могло бути сприйнято як елемент добровільності, що в реаліях біографічного конструкта ніякого відношення до розповіді інформантки не має.

Наступну підтему “перебування в Німеччині” за словами самої Зінаїди Іванівни, можна поділити на “кілька етапів”:

“Сначала я была на фабрике знаменитой фирмы Шварцкопф в самом Берлине. Эта фирма производила косметику, предметы санитарии, гигиены, какие-то лекарства, ампулки, мы запаивали это дело, работали на конвейере. Работа была не тяжелая, хотя и довольно продолжительная. Тут же сидели немки за конвейером, такие же, как и мы. Они не кичились, не гордились ничем, работали они... ну... бедные, довольно бедные были, судя по их одежде. Это был рабочий класс немецкий. Относились к нам нормально, так же, как к своим. А жили мы в бараке...”

Тут Зінаїда Іванівна реалізує описову стратегію, насичуючи свою оповідь про працю на цій фабриці різноманітними деталями: яким був розклад роботи, які гроші – дуже маленькі – вона за неї отримувала, як виглядав барак, в якому жили остарбайтерки і т. ін. Але навряд чи цей опис, який є дуже невеличким, свідчить про бажання уникнути споминів про досвід болючий чи неприємний. Радше тут мова йде про несприйняття досвіду, що не вписується в біографічне усвідомлення себе самої не за його маргінальність чи болючість, а за його не актуальність і “не цікавість” для подальших життєвих практик. На підтвердження цього припущення свідчить наступний, найбільший за обсягом змістовний уривок інтерв’ю, розташований в межах підтеми “досвід праці у хазяйки Елізабет Райш”, світлина якої сьогодні стоїть у шафі Зінаїди Іванівни на видному місці. На превеликий жаль, навести тут 8-сторінковий уривок інтерв’ю, в якому інформантка розповідає навіть не стільки про своє життя у хазяйки в Берліні, скільки про саму хазяйку та її характер, її життя та її родину, не є можливим, тому я обмежусь лише найпоказовішими цитатами і переказом аксіологічних доміант цієї частини біографічної оповіді.

Володіючи досить великою наративною компетенцією, Зінаїда Іванівна починає своє оповідання про Елізабет Райш зі стислих характеристик, надаючи кожному з них подальше описове й оцінне розширення:

“Это была необыкновенная женщина, мне в жизни такие люди не встречались. Во-первых, она говорила по-русски, на чистом русском языке, она была из прибалтийских немцев, которые до революции... Прибалтика, это тогда Рига принадлежала царской России, она была воспитана в любви к Царю-батюшке, в любви и вере в Бога, получила прекрасное домашнее воспитание, знала кроме русского языка свой немецкий и французский, играла на фортепьяно. А самое главное, она была очень душевным, ну необыкновенно душевным, веселым и приветливым человеком. Я не слышала от нее никогда ни... повышенного даже голоса, она ни на кого никогда не повышала голос, не ругала ни одну из своих дочерей, ко мне относилась прекрасно, единственное только что, конечно, нужно было вкалывать, работать, это да, они любят что... , они сами работают много, немцы, ну а если уже к ним попадешь, так они из тебя уже жилы вытянут хорошо, они умеют заставить людей трудиться”.

Акцентування уваги аудиторії на цих характеристиках черговий раз підтверджує одну з перших моїх гіпотез про високу значущість для оповідачки здобутків і досягнень людини, в цьому випадку – відмінного виховання й освіти, а також вміння працювати й любові до праці. Але не це є найважливішим. Усталеність біографічного конструкту інформантки та співвіднесеність його тематичного поля загальному смислу інтерв'ю призводить до дуже цікавого позиціонування самої оповідачки як такої, що є *рівною* до своєї хазяйки:

“Она меня приглашала каждое воскресенье, мы сидели с ней в гостиной, слушали иногда музыку по радиоприемнику, ну и бесконечные беседы вели на русском языке, штопали чулки. Это каждое воскресенье у нас такой вечер был. *Ей видно тоже было скучно*, и она... как-то ее тоже, наверно, это устраивало, *интересно было беседовать со мной*. Не помню ни одного случая, чтобы она выразила какое-то недовольство мною. Она, например, могла, казалось бы, прислуга должна раньше всех встать, разбудить хозяев, приготовить все... Было наоборот. *Она вставала раньше всех, шла, будила меня, пока я выплюсь* (смеется), потом я выходила, правда потом уже целый день я вкалывала на работе”.

Цей уривок є показовим у двох значеннях – інвертованої перспективи владних відносин хазяйки і прислуги, а також імпліцитної згадки про вже зазначену нудьгу як антитезу активної дії, яка також прирівнює оповідачку з її хазяйкою. Ця *інверсія*, а також менш претензійне *нівелювання владних відносин*, на мій погляд, мають стати головною стратегією подальшого вписування досвіду праці у якості прислуги в біографічну модель Зінаїди Іванівни, і на користь цього припущення свідчить ціла низка наступних епізодів, серед яких для цитування я обрала три настільки показових, що навіть курсив їх окремих частин тут виглядає зайвим – “тимчасового володіння капіталом”, “задушевних розмов” і “урочистого прийому”:

“Мы выходили в под... , в бомбоубежище, которое было в подвале у них. Мои обязанности было нести тяжелый чемоданчик, маленький, но очень тяжелый. Видно там, я думаю, были золото, серебро, наверно самые ее драгоценные вещи, серебро – нет, потому что серебряные кубки, чаши большие стояли в столовой, мы их не трогали, видно там, наверно, золото было. Я несла этот чемоданчик в бомбоубежище, все мы туда спускались... <...>

...она относилась ко мне как к равной, вот можно сказать, по всем вопросам. Потому что мы любые вопросы мы с ней обсуждали, вопросы религии, истории, музыки... чего угодно она мне рассказывала откровенно о своих так сказать делах. Например, она говорила о своем муже. Она говорила, я с ним не могу в театр пойти, потому что он сидит, крутится, вертится, кашляет, стонет – не интересуется, я видела, что для него это мука, сидеть в театре, поэтому она ходила в театр одна. А он любил, что она... он любил вино, охоту и жену, вот у него было три любви. Больше ничем он не интересовался, действительно это немец был такой выхоленный, крупный такой мужчина, очень вежливый, и даже если где-то сталкивался со мной, он старался меня везде пропустить, где-то стушеваться как-то, несмотря на свой чин высокий. А потом, опять же забегаю вперед, скажу, потому что я могу забыть, потом об этом сказать, в сорок четвертом году, когда было организовано покушение на Гитлера, покушались, как известно военные, а он в то время уже был в отставке, по контузии, он у меня спрашивает: “Зина, как ты считаешь, кто в этой войне

победит? ”. Я ему говорю, что, по-моему, уже считать не надо, уже видно, говорю, кто победит, известно, по ходу значит боевых действий. Он все поерзал, поерзал да, говорит, мы военные уже давно хотим, чтоб прекрати... , чтоб война прекратилась, потому что война проиграна, и каждая оттяжка войны это лишние жертвы и никому не нужная война уже кончилась в этом смысле, что она немцами проиграна. Так что он относился к этому... относился... А вообще они все ко мне надо сказать хорошо относились, хорошо. <...>

Она как-то вздумала однажды собственноручно сшить мне такой как полагается горничной костюм, черное значит платье и белый фартук. Сшила она черное платье мне из сатина черного, она не очень была хорошим мастером, мне оно даже не понравилось. И как-то было пригласила она туда каких-то гостей к ним, там такой прием там у них был, они так вот стояли стоя, прием там такой был в кабинете и пили вино, а я должна была приносить, принести им это самое на подносе это им вино бокалы и все. Я не одела это платье ее, которое она мне сшила, а одела свое хорошее платье. И я зашла туда, и эти все молчание воцарилось, помню, что так много мужчин значит, было, и все значит, смотрели на меня так, значит с интересом, какая же это русская. В общем, это было, ну естественный такой конечно интерес с их стороны”.

Досвід свого перебування в Берліні Зінаїда Іванівна передає не тільки в рамках відносин із хазяйкою, а й за допомогою інших, але менш детально промальованих і тому, на мою думку, не таких значущих епізодів. Є тут і розповідь про зустрічі з земляками в “емігрантських” кафе, і згадки про бомбардування міста, і епізод про налагоджений за допомогою німецьких солдат, які служили в Харкові і приїжджали у відпустку до Берліну, обмін листами з родиною, і, навіть, признання про планування втечі, від якої довелося відмовитися як за порадою знайомого француза («который мне посоветовал, сказал: “Сиди и не рыпайся! Война кончится – поедешь домой, а так тебя поймут, засадят в штрафной лагерь и все, и ты погибла”). И вот я его послушалась тогда...”), так і тому, що Зінаїда Іванівна разом з родиною своєї хазяйки переїхала у село, спасаючись від бомбардувань Берліна, що становилися все частішими, і знайшла там моральну підтримку в тому, що “жизнь уже началась такая, пусть не такая красивая, как в Берлине, но зато для меня значительно лучше. У меня как-то исчезла вот такая *тоска и нудота, скука*, которая угнетала, одиночество это”. Нудьга як маркер конфлікту ідентичності респондентки, яка будує свою розповідь в рамках біографічного конструкту людини активної, діючої на основі власних екзистенційних зацікавлень, є, окрім іншого, і ланцюжком-зв’язкою частин її наративу, який вводить нову підтему “перебування у таборі й роботи в хімічній лабораторії военного заводу WASAG”, що в разі першої згадки передається стисло й лаконічно, з акцентуванням уваги лише на тому, що “там не было, не было такое... , *скуки* не было...”. Але після цих слів Зінаїда Іванівна знов повертається до розповіді про перебування в селі зі своєю хазяйкою, цього разу у фрау Пітц, яка була матір’ю нареченого старшої доньки фрау Райш, що загинув під Сталінградом. Тут Зінаїда Іванівна розповідає про мешканців села – пересічних німців, які за її словами були людьми простими, “косными и без фантазий”, не мали ніякого уявлення про расову теорію, самі важко працювали й вимагали того ж від своїх працівників. Саму фрау Пітц вона характеризує як таку, що була “очень строгая, не улыбчивая, вот. Она была не такая интересная, как моя хозяйка, она была ну... заурядная, не очень образованная...”. Величезна значущість цього епізоду полягає, однак, в іншому. Саме тут (нагадаю, в рамках “відкритої” фази інтерв’ю, що триває без запитань інтерв’юера) Зінаїда Іванівна самостійно артикулює своє ставлення до цього періоду власного життя, знімаючи потребу інтерпретацій констатацією того, що багато років по тому вона почала активно за допомогою пошти шукати родичів цих жінок, у листах до яких “убедительно писала, ну напишите ж пожалуйста, *это ж часть моей жизни*, я хочу знать, что там произошло... после моего отъезда”. Листування зав’язалося з однією з дочок Елізабет Райш, яка й розповіла Зінаїді Іванівні, а та в свою чергу й нам, про подальше тяжке повоєнне життя обох фрау, особливо фрау Райш. І цей уривок, який закінчує найважливішу підтему перебування на примусових роботах і є дуже знаковим для розуміння ставлення Зінаїди Іванівни як до цього періоду, так і до життя в цілому, я наведу повністю:

“Я поняла, насколько тяжелая была жизнь у немцев после войны, даже на той территории, где были американцы, освобождены были, отец их не получал пенсии, никакого заработка у него не было, они привыкли жить в такой можно сказать роскоши, с моей точки зрения роскошь у них была в Берлине. А оказалось, что они не имеют значит средств для существования, ни пенсии,

ничего. Отец стал работать страховым агентом, ходил вот по квартирам, значит, проводил страхование, потом значит он умер, через несколько лет, мать осталась с двумя младшими девочками, школьницами девочками, старшие... про старших она не пишет, не знаю, где они делись. Жила с ними, очень бедствовала, зарабатывала себе тем, что шила, какие-то фартучки там, халатики, что-то там обшивала, это был у нее заработок, чтоб прокормить себя и младших детей. То есть у нее резко изменился, изменился жизнь. И она вот когда я получила эту фотографию, я еще обратила внимание, что ж она такая, в каком-то халатике таком в горошек. А где эта фотография, кстати?

Г.Г.: Вон стоит на месте, уже сзади поставили, стоит.

З.И.: Вот она видите, халатик в горошек, вот какое-то простое сооружение там, и я значит думаю: кончилась жизнь Наверное ее очень плохо. И мне пишет ее дочь, не сразу, через несколько писем, все она не хотела писать о матери, что мать умерла в богадельни, в очень тяжелых условиях, потеряв рассудок. Эти де... пятеро дочерей (!), я их всех обвиняю, всех подряд, моя корреспондентка, самая младшая из дочерей, обвиняет в этом ту, которая с ней жила в одном городе, что она отдала ее в богадельню, но почему из них никто не взял к себе ее, мать? В ужасных условиях, я никогда не могла подумать, что у немцев могут быть такие ужасные богадельни, как она мне пишет, рассказывает, что представляли собой эти богадельни. Она откровенно мне расписывает, какая там ужасные были условия, как там были крики, стоны, это больные все, умолишен... лишённые разума. Она тоже потеряла свой разум, где-то уходила, убегала, ее возвращали с полицией, она не знала где она живет, и кто она, она почти... редко узнавала своих дочерей. И в таких тяжелых условиях она кончила свою жизнь. Я считаю, жизнь так прекрасно начатая ее, имела такой, страшный можно сказать конец. Это значит то, что касается моей фрау, на этом, значит, закругляюсь, скажу только у меня о ней осталась самая хорошая память и благодарность, за то что она, можно сказать, украсила мою жизнь... не то что, она могла ж, имела возможность издеваться надо мной, я ж была беззащитная, она могла, что хотела, то и делала, это как было в некоторых семьях. Значит, я ей просто благодарна, за то хорошее ко мне отношение. И так видно точно пошла..."

Наступна, також велика, але не така емоційна й відрефлексована підтема біографічного наративу Зінаїди Іванівни присвячена її праці на воєнному заводі, до якого вона потрапила влітку 1944 р. Якщо повернутися до моїх попередніх гіпотез щодо тематичного поля біографії інформантки, які стосуються усвідомлення й намагання репрезентації себе як людини діючої, то в рамках нової підтеми конфлікт "активної" ідентичності, характерний для підтеми попередньої (праці як прислуги), знятий, і йому на зміну приходить безконфліктне з погляду заданої моделі оповідання позиціонування себе як активного у соціальному відношенні суб'єкта. Межі відповідного соціуму в цьому разі поєднують примусових робітників різних національностей, з якими наша респондентка протягом 9 місяців працювала в хімічній лабораторії й мешкала в таборі. Коротенькі замальовки, на яких побудована ця підтема, розповідають нам про побут і дозвілля, про нових знайомих і про так часто згадувані в інтерв'ю багатьох колишніх остарбайтерок "романи":

"А мы, русские, украинцы, итальянцы поскольку итальянцы изменили уже под... к концу войны изменили значит немцам, перешли... начали воевать против них, и были там много пленных, итальянцев, они значит как-то мы с ними очень мало общались, они как-то себя держали обособленно, а особенно общались мы все русские девушки с французами. И вот даже теперь, когда мы встречаемся, остарбайтеры, старые уже, все вспоминают добрым словом французов, с восторгом: "Ой, какие были ребята! Это ж французы, какие были ребята!". В общем, все романы, которые там, так сказать, были, все романы были с французами, исключительно! Нет изредка и с... и с голландцами были, например, но те спокойные, а с французами танцы были, веселье, с ними... очень хорошие были ребята, просто прелесть! И все вспоминают (смех) теперешние старые бабки вспоминают, как там было интересно с ними..."

Зовсім логічною з погляду біографічного конструкту інформантки (за яким активна життєва позиція детермінована не в останню чергу *інтересом* до того, що робиш), постає відсутність розповіді про працю, яка є *нудною, не цікавою*, і ніяким чином, навіть в результаті усвідомленого самонавіяння, не може подаватися як така, що вибрана за власним бажанням. Ще одна помітна відсутність стосується зайвої потреби інвертувати чи нівелювати владні відносини – досвід цього

етапу перебування на примусових роботах Зінаїда Іванівна вписує в свій біографічний конструкт, як я вже казала, за допомогою звичної для неї стратегії саморепрезентації “активного суб’єкта”, який, в даному випадку, свідомо, на свою і “групову” користь порушує дисципліну:

“Я предпринимала такое путешествие: в субботу, после работы я не шла в лагерь, а шла значит пешком вот эти 15 километров, на пекарню приходила, заходила к русским, которые там жили, там было имение баронессы, и какие-то уголья у нее были сельскохозяйственные, и там человек 15 русских жило у нее. Я к ним шла, ночевала у них, а утром шла я на пекарню, приходила туда, и там мне значит... кормили, сколько хочешь, и давали с собой хлебину. Хлебину лично давала моя эта фрау Питц, выносила целую хлебину, давала мне, за что ей спасибо. <...> Вот, но зато я за это расплачивалась, поскольку я целую ночь не была в лагере, а там вахтеры были, которые это засекали, и когда я туда заявлялась, они меня сразу садили в карцер, в карцер. За каждую мою такую поездку туда, на пекарню, я отсиживала пару суток, значит, в этом карцере. Карцер представлял собой, вот похоже было на какой-то такой вагончик отдельно стоящий, холодный, не отапливаемый, и там было значит одна такая камера значит, в которой деревянная была лавка, ничего не было ничем не укрыться, ничего, и параша вот это то что там стояло. Ну, вот это я там проведу сутки - двое, но в следующий раз я опять иду, потому что нужно было чем-то питаться, да и вообще, мне хотелось туда пойти пообщаться значит со всеми. В общем, такое, и потом они еще штрафовали меня чем, за эти мои походы, штрафовали тем, что посылали меня вот в эту общую столовую, где иностранцы питались, там были туалеты, много туалетов в общем было и меня заставляли там убирать туалеты. Это было конечно не очень приятно загаженные туалеты убирать, но приходилось это тоже делать. Каждый раз все это за кусок хлеба...”

Помітно, що “носії влади” в цьому випадку практично деперсоніфіковані, а коли респондентка повідомляє про зустріч з ними, їхні стосунки вона свідомо виносить на периферію повсякденних поведінкових практик, акцентуючи увагу не на тому, хто карав, а яке було покарання. Подальші епізоди підтеми Зінаїда Іванівна присвячує більшою мірою допомозі й підтримці остарбайтерів зі сторони пересічних німців, які працювали з ними на одному підприємстві чи мешкали поруч з табором, у вигляді вже хрестоматійних для інтерв’ю колишніх примусових робітників бутербродів, якимось чином зекономлених чи навіть украдених продовольчих карток.

Остання підтема тематичного блоку “війна” поєднує сюжети, пов’язані зі звільненням й дорогою додому. Вони передають перебування в американському таборі для звільнених примусових робітників (тут вони були ще разом з іноземними працівниками) та в перевірочно-фільтраційному таборі радянської зони окупації. І тут в черговий раз звертає на себе увагу побудова розповіді в опозиції діяльність/бездіяльність, за допомогою якої інформантка порівнює табір американський і німецький з табором радянським, явно не на користь останнього:

“...было много унитазов, было много раковин, было много воды и все это было чистое и аккуратно. Немцы что-что, а вот за этим они следили. А когда мы приехали на территорию, занятую советскими войсками, мы увидели этот кошмар: это ни одного туалета, загаженные все подъезды, это какой-то ужас был, как вот они *не умели и не считали нужным организовывать* вот такой санитарный нормальный быт”.

Про саму дорогу додому Зінаїда Іванівна розповідає дуже стисло, буквально в 4–5 словах, явно поспішаючи перейти до наступної великої теми “повоєнного життя й адаптації”, переносючи слухача одразу до власної домівки, куди вона “з чемоданчиком” пішки прийшла зі станції Баварія, що під Харковом. Епізод також достатньо знаковий, тому що в ньому в перший раз за інтерв’ю інформантка згадує про свою матір, яка навіть і не заплакала, коли побачила доньку, а заплакав батько, повернувшись з роботи: “А пришел папа с работы, и мы начали с па... папа начал плакать и я начала плакать тоже, а мама у меня мужественная женщина – стояла и говорила: “Тихо, тихо, тихо, тихо, успокойтесь”. Вот это была такая первая встреча”. Тут мені здається можливим висунути чергову гіпотезу: в біографічному конструкті, за логікою якого в наративі відбувається відбір і артикуляція ситуацій і епізодів, образ матері якимось чином конфліктує з нормами й стереотипами самої оповідачки. Чому – на основі уривку важко сказати, і моє припущення поки що тільки фіксує віддалене, дистанційне сприйняття матері. Чого не можна сказати про батька, який, за словами Зінаїди Іванівни “говорит: “Ну ладно, идем, где твои вещи, заберем вещи”. Я говорю: “Какие вещи?” (смех). Он думал, что я привезла богатство из Германии, значит, полно чемоданов со шмутками.

А у меня как был один чемоданчик, который я туда приехала, так обратно приехала с ним. Еще он стал поломанный. А ничего у меня никаких шмоток не появилось, он думал, что я, значит, разбогатела”. Позиція батька й очікування того ж від доньки (а за дією повинен бути результат, часто матеріальний) повністю вміщується в логіку біографічної моделі, і така сентенція батька не конфліктує з ціннісними установками нашої респондентки, а лише породжує її усмішку.

Тема “повоєнного життя” є також дуже великою, її, як і у разі з темою “війни”, можна розділяти на окремі підтеми. Але перше, що вдаряє в очі при “інтенсивному” прочитанні даного уривку – це дуже велике місце, яке Зінаїда Іванівна відводить теоретизуванню й декларуванню загальноприйнятих на наш час ідей, у першу чергу стосовно “історичної обумовленості перемоги над фашизмом”. Але буквально останнє місце в цьому декларуванні належить офіційним штампам про примусову працю, що свідчить про свідоме комбінаторне поєднання в біографічній оповіді двох не співпадаючих конструктів – того, що прийнятий в публічному дискурсі, і того, що побудований за власним прожитим епізодом життя. Цілком погоджуючись з тим, що поява в біографічній оповіді того чи іншого елемента, а тим більше зміна стилю тексту не є випадковими, що вони виконують певні функції в рамках і біографічної моделі, і її тематичного поля, виникає питання – яке завдання має вирішити 3-х сторінковий декларативний уривок в побудові біографічного нарративу нашої респондентки? На цьому етапі моє припущення полягає в тому, що за його допомогою оповідачка вводить слухача/читача у проблемне поле співіснування офіційних радянських структур та її власних життєвих практик, розширюючи попередню тематику вузькосоціальних владних відношень відношенням з “владною” в її ширшому розумінні.

Намагаючись дотримуватися хронологічної послідовності свого нарративу, Зінаїда Іванівна починає вимальовувати це проблемне поле з епізодів фільтраційної перевірки:

“Значит, вызывали нас, каждого по разу допросили, поспрашивали, как, почему ты уехал и где ты был, и что ты делал, не подписывал ли ты каких-нибудь таких завер... не завербован ли ты был немцами на какую-то секретную службу или что-нибудь. Вот такое спрашивали. И с наших слов составляли, значит, вот эти самые, протоколы. Потом эти материалы здесь возобновлялись уже на месте, когда мы были на месте, еще раз нас допрашивали, некоторых по несколько раз мурыжили, добивались, значит, каких-нибудь там признаний. Потом эти все документы были сданы в архив, и нам потом, когда получали мы компенсацию, от нас требовалось подтверждение архивов о том, что мы были в Германии, и требовалось, значит, получить такие свидетельства, справки, и по ним выдавали немцы компенсацию...”

Але те, як Зінаїда Іванівна реагує на ці перевірки, настановує на думку про свідомий, діючий протест, який хоч і вкладається в допустимі радянською владою норми поведінкових практик, але все ж таки вимагає певної мужності в рішенні застосувати ці практики в повсякденні. Не в останню чергу через їхній “порубіжний” з соціальною маргінальністю стан: “...я, например, лично уничтожила все фотографии, которые у меня... вот тут остались девчонки, а фотографии... чтоб меня не спросили потом: “Ах, ты ж была вместе с ним в Германии или с ней, ну так расскажи о ней”. И должна была о ней что-то говорить, понимаете – зачем? Мне хватало отчитаться за свои действия, за свою жизнь, зачем мне нужно было еще других...”

Унікальність того, як Зінаїда Іванівна структурує свій досвід у рамках власної біографічної моделі, полягає, oprіч іншого, в тому, що в останній тематичній секвенції свого нарративу вона, по-перше, дуже сильно ущільнює опис свого повоєнного життя і подає його у вигляді декількох таких собі “моментальних знімків” власного досвіду, а по-друге, ці “моментальні знімки” вона надзвичайно густо насичує висновками, узагальненнями, своїм ставленням і своїм поясненням того, що сталося в її повоєнному житті. Кілька сторінок по тому я наводила великий фінальний уривок підтеми перебування у фрау Елізабет Райш і зараз хочу зробити те ж саме – надати одну з заключних цитат останнього тематичного блоку першої “відкритої” фази інтерв’ю і зрівняти ці фрагменти як поміж з собою:

“А проработала я лет 45, наверно, и все в одной, проектном институте в этом, так. Это было моя, так сказать, родина, (смех) родина вторая, весь коллектив это, так сказать... Относились ко мне там на работе более или менее нормально, но было негласное указание партийных органов городских, те, которые были в плену и те, которые были в Германии, угнанные, это я... остарбайтеры, их не продвигать по службе, ничем не премировать, ничем не поощрять, значит,

держат их, проще говоря, в черном теле. Ну, и так поступали со мной на работе, я была не замужем, у меня не было детей, меня можно было все время посылать в колхоз, зимой, летом, когда угодно, длительные тяжелые командировки, меня можно было так, что и делали они, одни повышают, допустим, там, в должности, увеличивают это самое, зарплату увеличивают, меня в этом деле все время я терпела, значит, какое-то, значит, ущемление в этом вопросе. В смысле работы, так, нормально люди относились, а вот в смысле продвижения по службе, карьеры, это все было, так сказать, для меня закрыто. И кроме того еще, значит, как мы делились вот с такими, как я, даже не те, которые в Германии были, даже многие те, которые в оккупации были, многие не хотели замуж, то есть не хотели жениться на таких девушках, которые побывали в Германии или в оккупации, потому что... Я была среди такого коллектива, который в основном интересовался карьерой, мужчины, продвижением по службе, не был рабочий коллектив или колхозники – там можно было замуж выходить запросто, там не обращали внимания, был ты в Германии, в плену или... это не играло роль. А тут, где нужно было писать анкеты, нужно было записать, кто твоя, значит, сестра, где была, где брат был, где, значит, все это нужно было, мой брат, например, всю жизнь свою писал о том, что его сестра была в Германии. А он, слава богу, должность хорошую занимал, и... но везде за ним тянулось вот это как бы... небольшое пятнышко. Оно, правда, на его карьере не сильно отразилось, но так они... Другие люди это взвешивали все, и зачем им нужно лишнее эти самые, так сказать, хлопоты, и зачем им, когда есть выбор другой, знаете, так что нужно было... И очень трудно было выйти нормально замуж. У меня было несколько таких как бы возможностей, которые должны были бы закончиться браком, они не заканчивались браком, тоже вот по этой самой... Когда я анализировала причины, почему, я понимала, что большую роль сыграл вот этот фактор пребывания в оккупации, в Германии. Так что я всю жизнь была холостой, можно было меня посылать на любые работы, любые командировки, в колхозы, какие любые затыкать, любые дырки – это все, значит, на работе делалось. До самых последних лет, в последние годы, может быть, уже начиная с 70-х годов как-то перестали на это дело обращать внимание, и это прекратилось (смех).

<...> мне уже хорошую должность, последней уходила с работы я, на высокой довольно должности, главного специалиста, уже тогда это потеряло свою актуальность вот это самую, биографические данные, устарело все это уже, и уже мне, значит, так сказать, продвинули несколько по службе, вот, дали, присудили звание ветерана труда тоже, уже никаких таких ограничений, ущемлений уже не было, это последние годы. Ушла я на пенсию в 78-м году, вот. А так я была одинокой женщиной, ну, поскольку я решила – ах, раз мне нет возможности создать карьеру себе, допустим, в аспирантуру там пойти или еще каким-нибудь способом думать о карьере – ну что ж, есть другие еще в жизни интересные вещи, как спорт, как музыка, концерты, театры. И я жила, как многим казалось, в свое удовольствие. Я, можно сказать, но скажу, была всегда красиво одета, как сейчас вспоминается, была, нас было двое самых элегантных женщин в Гипрококсе, я и еще одна женщина. Мы всегда модно, красиво одевались, вот. Потом, я всегда ходила в филармонию, в концерты. Потом я занималась, то в волейбол играла, то потом в настольный теннис, в общем, жила как бы в свое удовольствие, но это было результатом того, что у меня не было своей семьи, а семьи я так и не создала. Те, которые имели семьи, они, конечно, были заняты заботой о семье, и они не могли для себя жить так, а я вот жила вот так вот, для себя. Это в том смысле, как я... образ жизни был. А замуж вышла я уже когда была на пенсии, когда мне было уже 70 лет, я встретила своего однокурсника, когда-то мы вместе учились в институте, потом он ушел, забрали его в военное училище, тоже такое было, значит, иногда... схема. Дали проучиться 3 курса, где общеобразовательные предметы человек прошел, а на специальные его не оставляли там и забирали его уже в армию, забирали в военное училище, так он попал, и стал всю жизнь военным он был. Прошел все фронты, какие только возможные – и в Польше, и в отечественную войну, и в финскую войну – все он провоевал, лет 6 был на фронтах. Потом он, значит, уже, когда он овдовел, мы встречались на юбилейных наших встречах институтских, и уже, как сказать, два одиноких сердца объединились. Он умер в этом году, вот, в феврале этого года, уже на этой квартире он умер, значит, я теперь осталась совершенно одна, у меня родственников нет, только в Москве брат у меня...”

У певному сенсі визначальними тематичними рамками біографічної моделі, на перший погляд, виступають кар’єрні устремління – спочатку батька Зінаїди Іванівни (пригадаємо перші цитовані

рядки інтерв'ю й першу гіпотезу), потім і її самої. Помітно, що ці устремління виявилися не зовсім вдалимими, лише наприкінці своєї трудової діяльності Зінаїду Іванівну “продвинули несколько по службе”, але ж іронія оповідачки тут очевидна. Не спростовуючи “кар’єрної” гіпотези, на основі заключних секвенцій інтерв'ю і наведеного тут пасажу в першу чергу, мені здається можливим зробити припущення про “вписаність”, “виключність” елементу кар’єрної реалізації до більшого за своїм обсягом і значенням тематичного горизонту біографічної моделі, а саме – відношення респондентки з суспільством і через нього з владою. При чому, це відношення подається слухачу у вигляді підкресленого дистанціювання оповідачки від суспільства й влади (“ах, раз мне нет возможности создать карьеру себе... ну что ж, есть другие еще в жизни интересные вещи... Те, которые имели семьи, они, конечно, были заняты заботой о семье, и они не могли для себя жить так, а я вот жила вот так вот, для себя...” і т. ін.), такого, що був здійснений за власним свідомим вибором. З одного боку, соціальна група (колектив інституту) приймає Зінаїду Іванівну з явними обмеженнями, з іншого – в явний маргінес також не відштовхує, і це виснажливе балансування наша респондентка компенсує свідомим подразнюванням як своєрідною стратегією виживання: вона свідомо дратує товаришів по службі чи то гарною одежею, чи то театральнo-філармонічними зацікавленнями і спортивними захопленнями. Але ж усім, звичайно, зрозуміло, що в цьому випадку є причиною, а що наслідком, і її активно деклароване дистанціювання постає результатом розгортання ситуації, в якій вибору практично немає: радянська влада і через неї езуйтське слухняне суспільство дозволили їй грати в таку гру “периферійного соціального діяча”, що входила до репертуару можливостей обмеженої адаптації колишніх остарбайтерів не за їх власним вибором, а за “гуманістичними стратегіями” тоталітарної держави. Звідси й поєднання в біографічній оповіді двох не співпадаючих конструктів – того, що прийнятий у публічному дискурсі, і того, що побудований за власним прожитим епізодом життя, яке виглядає штучно скомбінованим, буквально вимученим нарративним реверансом у бік офіційного дискурсу того суспільства, від якого оповідачка в рамках своєї біографічної моделі свідомо відмежовується. Тому практично всі офіційні штампи, усталені конструкції й метафори радянської версії війни та її наслідків Зінаїда Іванівна вміщує в межі зазначеного вище великого декларативного уривку її автобіографічного нарративу, подаючи практично всю свою оповідь у рамках особистісних тлумачень. За цими тлумаченнями досвід воєнних років і примусової праці на території ворожої держави наша інформантка змальовує як вирішальний для свого подальшого життя, включаючи його у свою оповідь за допомогою стратегії “усвідомленої детермінації”, яка, до речі, відверто контрастує з двома іншими стратегіями побудови автобіографічних нарративів колишніми остарбайтерами, опитаними нами в межах цього проекту, – “нормалізації” й “анонімізації”, за якими, не вдаючись до подробиць, людина говорить про поступову адаптацію за допомогою “нормальних” з її погляду практик (приклади: родина й дитина у жінок, служба в армії й повернення з війни “бойовим ветераном” для чоловіків), чи про майже те ж саме, але за допомогою зміни прізвища й ховання по безлічі документів. Але стратегія “усвідомленої детермінації” використовується Зінаїдою Іванівною для вписування досвіду примусової праці в її соціальну біографію, що зайвий раз свідчить про внутрішню конфліктність її біографічної моделі, адже аналізовані мною вище стратегії нівелювання й інверсії владних відносин у період її праці служницею мають набагато більше відношення до морально-психологічної (особистісної), ніж громадянської цілісності нашої респондентки. Компенсаторною, на мій погляд, постає також і історія життя Елізабет Райш, яку Зінаїда Іванівна подає так, що не зрівняти біографії обох жінок практично неможливо. Це порівняння (за структурними, сюжетними, оціночними критеріями) здається мені настільки цікавим, що може стати темою окремого дослідження. Тут же я хочу лише підкреслити продумане контрастивне подання фінального епізоду біографії фрау Райш і наведеного вище уривку власної біографії Зінаїди Іванівни, який також є практично заключним: хоч наприкінці життя, зі всіма припущеннями, що з цього випливають, але наша оповідачка досягла й кар’єрного визнання, й сімейного щастя, й навіть власного національно-культурного й етнічного усвідомлення (“...я украинка, причем, значит, почувствовала я свою национальность, что я действительно украинка. Мне очень интересуют моя страна, интересуют, чтоб было здесь все хорошо, я полюбила Украину...”), чого не можна сказати про трагічну участь Елізабет Райш – жінки, що на все життя вразила Зінаїду Іванівну.

Власне жіночих образів у біографічному нарративі нашої інформантки, за виключенням фрау Райш, не так багато. Це лише подружки на примусових роботах у Німеччині й тричі за інтерв'ю згадана

мати. Перша її поява, як я вже говорила, пов'язана з поверненням Зінаїди Іванівни додому, друга – вже наприкінці інтерв'ю – з обставинами, що передували цьому поверненню. В одному з фінальних епізодів всього нарративу моє попереднє припущення про віддалене сприйняття матері не витримує перевірки й призводить до іншої, обґрунтованішої інтерпретації, а саме – для Зінаїди Іванівни мати може й була віддаленим образом, але віддаленим за буквально сакральним розумінням. Єдина практична дія, яка змальована інформанткою за участю матері, є дією релігійною:

“...мама ходила в церковь и ей сказали, что если она очень сильно помолится на Покрова, на День Пресвятой Богородицы, это, значит, по-нашему 14-го октября, то ей в течение этого года я вернусь, дочка. Мама ходила туда, она пошла в 43-м году, в октябре в церковь, но нужно было обязательно помолиться в притворе, еще не входя в самый, в церковь, в этом самом, притвор – знаете, что такое? В притворе она забыла, не помолилась, зашла в церковь, и потом, значит, она считает, что раз я не успела выполнить все как нужно, прошел год, и я не вернулась. Значит, до 44-го года мама ждала меня в течение года, и не вернулась. Тогда мама помолилась в 44-м году, уже выполнив все, весь ритуал, который ей предписали. И я в 45-м году, уже подходит октябрь, мама говорит, вот-вот будут, значит, Покрова, год истечет обещанный Богом ей на мое возвращение, а меня нет. Но в октябре я успела, в самом октябре, перед Покровами уже, перед этим праздником, я успела приехать. Значит, мамина молитва мне помогла, возвращение.”

У цьому контексті доречно згадати й те, як Зінаїда Іванівна не може простити п'ятьох доньок фрау Райш, які не змогли чи не схотіли забезпечити матері достойну старість, а своє власне відчуття до матері вже в рамках другої фази додаткових запитань узагальнює так: “...мама у меня была, мама и родина. Вот мама и родина – два, так сказать, связаны воедино два понятия...”

Отже, аналізована біографічна конструкція ґрунтується на тематичному полі відношень і протистояння нашої інформантки з радянським суспільством і радянською владою, визначальним чинником для яких стало перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині, а зовнішньою атрибутивною ознакою – конфліктна репрезентація себе як активної в соціальному відношенні людини з одночасним дистанціюванням себе від соціуму. Хронологічні рамки біографічного нарративу охоплюють усе життя інформантки, від народження до сьогодення, а тематичні структурують оповідь на життя до й після війни, з виділенням воєнного досвіду в окремих, надалі детермінуючий тематичний блок. Вони ж формують одну з головних стратегій “вписування” досвіду перебування на примусових роботах в біографічну модель, що її досліджуємо, а саме – стратегію “усвідомленої детермінації” в її соціально-громадянській та морально-психологічній складових.

І останнє. Ця стаття написана не тільки для того, аби ознайомити читача з деякими деталями моєї дослідницької практики чи на кілька хвилин, які він потребує для прочитання цих сторінок, допустити його на мою власну інтерпретаторську “кухню”. Я переслідувала й іншу мету – зацікавити читача надзвичайно широкими дослідницькими можливостями, які пропонують усно-історичні студії, їхньою незаангажованістю й невичерпаними пояснювальними перспективами, відкритістю для апробації власних прийомів чи їхніх комбінацій, але все це за умовами того, що усно-історичне інтерв'ю повинно бути *аналізованим*, бо довільно-декоративне розміщення його уривків в історичному творі дослідника є результатом не наукової *рефлексії*, а школярського *використання* тексту інформанта, що залишає відкритою проблему вивчення історичної пам'яті, історичного явища в цілому.

Література

1. Hitlers Sklaven: Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / Herausgegeben von Alexander von Plato, Almut Leh und Christoph Thonfeld unter Mitarbeit von Elena Danchenko, Joachim Riegel und Henriette Schlesinger. – Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2008. – 500 S.
2. Репина Л.П. Культурная память и проблемы историописания (историографические заметки) / Препринт WP6/2003/07. – Москва: ГУ ВШЭ, 2003.
3. Докладніше див.: Невигадане: Усні історії остарбайтерів / Автор-упорядник, вступна стаття Г.Г. Грінченко. – Харків: Видавничий Дім “Райдер”, 2004.
4. Застосування цієї методики в аналізі біографічних розповідей свідків блокади Ленінграда див.: Календарова В. “Расскажите мне о своей жизни”: сбор коллекции биографических интервью со

- свидетелями блокады и проблема вербального выражения травматического опыта // Память о блокаде: Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества: Материалы и исследования / Под ред. М.В. Лоскутовой. – Москва: Новое издательство, 2006. – С. 201–230. Цікаві аналітичні статті з усно-історичної та біографічної тематики див.: Устная история и биография: женский взгляд / Ред. и сост. Е.Ю. Мещеркина. – Москва: Невский Простор, 2004. – 270 с.
5. Розенталь Г. Реконструкция рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью // Хрестоматия по устной истории / Под общ. ред. М.В. Лоскутовой. – Санкт-Петербург: Изд-во Европ. ун-та, 2003.
  6. Див.: Семенова В.В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. – Москва: Добросвет, 1998. – 292 с.
  7. Див.: Labov W. Speech actions and reactions in personal narrative // D. Tannen (ed.), Analyzing Discourse: Text and Talk. Georgetown University Round Table. – Washington, DC: Georgetown University Press, 1987.
  8. Про абдуктивний метод і Ч. Пірса, який його запропонував, див.: Нёт В. Чарлз Сандерс Пирс // Критика и семиотика. – Вып. 3–4, 2001. – С. 5–32.

Аннотация. *Гринченко Г.Г. Принудительный труд в нацистской Германии: международный проект сбора документальных свидетельств и проблемы анализа биографических интервью. Как непосредственная участница международного проекта, направленного на сбор свидетельств бывших принудительных работников Третьего рейха, автор освещает круг теоретических вопросов, связанных с его практической реализацией на примере жизненного опыта жительницы Харькова Зинаиды Ивановны Б. Статья должна заинтересовать читателя исключительно широкими исследовательскими возможностями, которые предлагают устно-исторические студии.*

Ключевые слова: документальные свидетельства, биографическое интервью, информант, принудительный труд, нацистская Германия

Summary. *Grinchenko G.G. Forced Labour in Nazi Germany: International Project of Documentary Testimony Gathering and Problem of Biographic Interviews Analysis. As a direct participant of the international project, aimed at gathering the Third Reich former forced workers' testimony, the author throws light upon a number of theoretical questions, connected with its practical realization by the example of life experience of Kharkiv citizen Zinaida Ivanivna B. The article is supposed to get the reader interested in exceptionally wide research possibilities, offered by oral historical studies.*

Key words: documentary testimony, biographical interview, informant, forced labour, Nazi Germany

Надійшла до редакції 22.04.2009 р.
Затверджена до друку 02.07.2009 р.

